

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز با عنوان:  
The Architecture of the Gate in the Defense Fortifications of the Towers and Ramparts of Iran's City  
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

## مقاله پژوهشی

# معماری دروازه در استحکامات دفاعی برج و باروی شهرهای ایران\*

آیلار جوادیور<sup>۱</sup>، احد نژادابراهیمی<sup>۲\*</sup>، حامد بیته<sup>۳</sup>

۱. دانشجوی دکتری معماری اسلامی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.

۲. استاد گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.

۳. دانشیار گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.

تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۱۱/۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۸/۰۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۵/۰۱

## چکیده

**بیان مسئله:** دروازه‌ها در شهرها به دلایل حفاظتی، نظامی و امنیتی ایجاد شدند و تا پایان دوره قاجار عنصری ضروری و ارتباطی در حصار و برج و باروی شهرها بودند. توجه به ایجاد حریم بین درون و بیرون شهر، نیازمند ساختاری سازه‌ای و معماری در پیرامون شهر بود. به مرور زمان دروازه به‌عنوان جزوی از حصار شهر در یک کالبد معماری همراه با اجزاء و عناصر دیگر آن برحسب نیازها و شرایط موجود ظاهر شد؛ این موارد در هر دوره عواملی بودند که به‌صورت آشکارا و پنهان در کالبد معماری دروازه‌ها تأثیر گذاشته‌اند. این تأثیرات در قالب ویژگی‌ها و در اشکال متفاوت برحسب اهداف، مشخصات، کاربری و غیره نمایان شده است. بدین منظور سؤالات پژوهش چنین طرح شده است، عوامل تأثیرگذار در شکل‌گیری دروازه‌های ایران چیست؟ و چگونه این عوامل بر ویژگی‌ها و اجزای معماری دروازه‌های ایران تأثیر گذاشته است؟

**هدف پژوهش:** هدف پژوهش شناسایی این عوامل اثرگذار و نمود آن در چارچوب ویژگی‌ها و اجزای معماری دروازه‌های شهری ایران است.

**روش پژوهش:** این پژوهش از نوع پژوهش‌های نظری و کیفی است که با روش توصیفی-تحلیلی به کار رفته است. اطلاعات لازم برای تحقیق از طریق منابع کتابخانه‌ای و اسناد و بازدیدهای میدانی انجام گرفته است.

**نتیجه‌گیری:** نتایج تحقیق نشان می‌دهد فرهنگ، اجتماع، سیاست، اقتصاد، عملکرد، کاربرد و کالبد با ویژگی معماری دروازه‌ها متقابلاً در حال تأثیرگذاری بودند. در حالی که ارتباط متقابل و تنگاتنگ عوامل بر معماری دروازه‌ها سبب شده کالبد معماری ترکیبی از چند ویژگی باشد. با توجه به این که محدودیت‌هایی در شناسایی عوامل مؤثر بر شکل‌گیری و ویژگی‌های معماری دروازه‌ها وجود دارد، ولیکن تمام عوامل یافته‌شده در شکل‌گیری و کالبد معماری دروازه‌های شهری ایران در راستا و ترکیب با هم نمایان شده است.

**واژگان کلیدی:** معماری دروازه‌های شهری، ویژگی معماری دروازه‌ها، اجزاء معماری دروازه‌ها، استحکامات دفاعی شهری/ایران.

## مقدمه

تملک، انحصار، استقلال، موقعیت و قدرت سیاسی بوده است (Keeley, Fontana & Quick, 2007, 81). با گذشت زمان این مجموعه استحکاماتی با عبور از شکل اولیه خود در یک کالبد معماری همراه با اجزاء و عناصر در طول زمان برحسب نیازها و شرایط موجود ظاهر شده است. در طول تاریخ با توسعه تمدن‌ها این مجموعه هم گسترش پیدا کرد و

با ظهور تمدن‌ها و یکجانشینی، نحوه شکل‌گیری ساختار شهرها هم اهمیت پیدا کرد و حکومت‌ها و جوامع به‌منظور حفاظت و دفاع از سرزمین تحت حاکمیت، تأمین و تقویت امنیت شروع به ساخت قلعه، حصار، برج و بارو، خندق و غیره کردند. استحکامات از دیرباز نماد بسیار قدرتمندی از

در دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز در سال ۱۴۰۲ به انجام رسیده است.  
\* نویسنده مسئول: ۰۴۱۳۵۵۳۹۲۰۷، ahadebrahimi@tabriziau.ac.ir

\* این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد «آیلار جوادیور» تحت عنوان «مطالعه برای شناخت ویژگی‌های معماری دروازه‌های تبریز در آرزوم و وان ترکیه» است که به راهنمایی دکتر «احد نژادابراهیمی و حامد بیته»

برای بخش توصیفی و مبانی نظری تحقیق از طریق منابع کتابخانه‌ای و اسنادی که به اهمیت، معرفی و شناخت دروازه‌ها به‌طور کلی و یا منحصرأ نمونه دروازه‌های ایرانی پرداخته شده است و بازدیدهای میدانی انجام یافته است. به منظور توصیف و شرح ماهیت دروازه‌ها منابع و اسنادی با موضوعات استحکامات دفاعی، قلعه‌ها، شهرها مطالعه شده است، که به دروازه به‌عنوان جزئی از یک کل در زیرمجموعه آن موضوعات پرداخته شده است. از طرفی برخی مشخصات، ویژگی و غیره دروازه به‌صورت انحصاری و اختصاصی در نمونه دروازه‌ها به‌کار گرفته شده‌اند، که در این خصوص یافته‌هایی از مشاهدات نمونه‌های قابل لمس و اسنادی با موضوعات نمونه دروازه‌ها مورد استفاده قرار گرفته است. با جمع‌آوری و تحلیل یافته‌های این منابع ویژگی معماری و عوامل مؤثر بر آن در دروازه‌های ایران در قالب چارچوب دستیابی به اهداف و پاسخ سؤالات ارائه شده است.

### پیشینه تحقیق

در اغلب پژوهش‌های پیشین بیش از آن که منحصرأ تمرکز اصلی به موضوع دروازه‌ها اختصاص داشته باشد، در زیرمجموعه‌ای از استحکامات و در چارچوب آن اشاره شده است و یا در رابطه با نمونه دروازه مشخص بررسی‌هایی انجام یافته است. به دلیل تخریب و ازبین‌رفتن آثار برخی از دروازه‌ها اسناد تاریخی به‌ویژه سفرنامه‌ها و تصاویر قدیمی ترسیم شده از قلعه‌ها و شهرها بیش‌ترین اطلاعات از کالبد معماری دروازه‌ها در یک بازه تاریخی مشخص ارائه داده است.

در بررسی پژوهش‌های پیشین در رابطه با دروازه در پژوهش «بررسی ساختار و نقش امنیتی استحکامات دفاعی شهرهای خراسان و ماوراءالنهر در طول قرون اولیه تا دوره میانه» (محمدی و خسروی، ۱۳۹۹) دو ویژگی کارکرد و کالبد دروازه که در مکان و دوره مشخص نتایج ارائه شده است. نقش و برخی ویژگی‌های دروازه‌ها هم در پژوهش‌های زیر بررسی شده است؛ پژوهش «تأثیر احداث دروازه ورودی شهر بر تقویت حس مکان در (ورودی جنوب شهر تهران از آزادراه قم-تهران)» (فریدونی، ۱۳۹۴) دروازه بیرون از چارچوب حس مکان و هویت بررسی نشده است. پژوهش‌های «بررسی تأثیر نشانه‌های شهری بر ارتقای هویت اجتماعی جوانان، مطالعه موردی؛ ورودی شمالی شهر شیراز-دروازه قرآن» (نصر، مصلی‌نژاد و امیری، ۱۳۹۶) به بررسی یک ویژگی دروازه در یک نمونه توجه شده است، «دروازه در شهرهای سده‌های نخست اسلامی ایران» (رحیم‌زاده و اهری، ۱۳۹۹) به بررسی ماهیت و نقش دروازه‌ها و نقش اعمال انسان در سه چارچوب کلی بدون تفکیک ویژگی‌ها در ساختار

عناصر و اجزاء دیگری به آن الحاق شده است. دروازه مهم‌ترین عنصر در این کالبد معماری و فراهم‌کننده تنها راه ارتباطی استحکامات با فضای بیرون بود.

نمود ظاهری و بیرونی استحکامات اطلاعات زیادی راجع به درون، حکومت حاکم، امکانات، قدرت، فرهنگ و غیره در خود نمایان کرده است. به توصیف توتاک<sup>۱</sup> در برابر دید افراد بیگانه یا حملات، سیستم دفاعی اولین بنا از شهر بود که جلب توجه می‌کرد (Tutak, 2019, 77). همواره از دوردست دروازه‌ها و استحکامات اولین عنصر نمایان شده از یک مکان سکونتگاهی بوده است. دروازه ویژگی‌های متفاوتی از سکونتگاه داخل را در خود جای داده است، که با نزدیک شدن به آن و مشاهده جزئیات آن تصویری از آن مکان در مخاطب شکل می‌گرفت. این عنصر به‌عنوان مدخل در درک و کشف معنا و پیام پدیده‌ای به نام شهر یاری کرده است (فریدونی، ۱۳۹۴، ۵۲ و ۶۵). با حرکت در این عنصر معماری و عرصه آن حس ورود به شهر در مخاطب ایجاد می‌شده است (پاکزاد، ۱۳۸۶، ۹). بدین ترتیب می‌توان دریافت که در جانمایی و شکل استحکامات به شرایط مختلفی از جمله اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، نظامی، دفاعی، جغرافیایی و غیره توجه شده است. در نتیجه دروازه هم تحت تأثیر همان شرایط و عوامل در چارچوبی معماری شکل گرفته بود. بر این اساس سؤالات پژوهش هم با توجه به این موضوع به‌دنبال عوامل تأثیرگذار در شکل‌گیری دروازه‌های ایران و چگونگی تأثیر این عوامل بر ویژگی‌ها و اجزای معماری دروازه‌های ایران است. دروازه‌ها همان‌گونه که پیش‌تر اشاره شد به دلایل امنیتی و نظامی ساخته شده بود و این دلایل از عوامل اصلی تأثیرگذار بر ویژگی دروازه‌ها بوده، لیکن در پژوهش حاضر با توجه به این‌که دروازه شهری از عناصر مهم و اصلی ساختار شهر بوده عوامل متعددی تأثیرگذار بوده است و فرض بر این است که عوامل دیگری هم‌راستا و در مقیاسی برابر با عوامل ایجاد دروازه دفاعی و امنیتی در کالبد معماری دروازه‌ها تأثیر گذاشته است. در کل شناسایی این عوامل در گستره سرزمین ایران سبب آشنایی با تفکر حاکم در ساختار و تأثیر آن بر کالبد دروازه‌های ایرانی می‌شود و این‌که چه عوامل پنهان و آشکاری در این عنصر جای گرفته است و به چگونگی تجلی آن در چارچوب ویژگی و اجزای معماری دروازه‌های شهری ایران درمی‌یابیم. متقابلاً شناخت ویژگی و اجزاء معماری دروازه‌ها با مشخص کردن اهمیت، جایگاه و نقش آن در شهرهای گذشته شرایط سیاسی، اجتماعی و اقتصادی جوامع و حکومت‌ها را هم نشان می‌دهد.

### روش تحقیق

این پژوهش از نوع پژوهش‌های نظری و کیفی است که با روش توصیفی-تحلیلی کار شده است. اطلاعات لازم

متفاوت ظاهر شده است» (Bora, 2010, 3). و محلی برای گذر از حالت بیرونی به وضعیت درونی بوده است (شعله، ۱۳۸۵، ۱۹). که به‌عنوان بخشی از زندگی روزمره مردم عمل می‌کردند (Bora, 2010, 5). بنابراین دروازه متناسب، هماهنگ با اهداف عملکردی و تفکرات دوران شکل‌گیری‌اش بوده است و در معرفی هر دوره نقش داشت (منجری، ۱۳۹۴، ۳). پارلاک<sup>۳</sup> «درب قلعه را در ساده‌ترین و عام‌ترین توصیف دهانه‌ای با امکان ورود و خروج به یک مکان احاطه‌شده با باروها را برای ایجاد یک سکونتگاه امن و یا یک نقطه استراتژیک فراهم می‌کرده است» (Parlak, 2010, 950). اگرچه دروازه‌ها حمل‌ونقل و ارتباط بین شهر و بیرون را فراهم کرده بودند، اما در واقع ضعیف‌ترین بخش در سیستم دفاعی مستحکم و باشکوه بوده‌اند (Tutak, 2019, 31). درحالی‌که عینی‌ترین و بدیهی‌ترین کاربرد آن حفظ امنیت و دفاع بوده است (رحیم‌زاده و اهری ۱۳۹۹، ۷۹). بدین‌سبب دروازه‌ها به‌طور معمول برج و باروی مستحکم‌تر و استوارتر نسبت به بخش‌های دیگر بارو و حصار داشته است (محمدی و خسروی، ۱۳۹۹، ۱۶۰). با این وجود بیش‌ترین آسیب و تخریب وارد بر استحکامات در این عنصر اتفاق می‌افتاده است، چراکه عبور از آن به منزله تصرف استحکامات یا سکونتگاه و درنهایت پیروزی بر حکومت حاکم بوده است. دروازه مفصلی برای اتصال دو مکان دارای ویژگی‌هایی متمایز با آن دو مکان است (پاکزاد، ۱۳۸۶، ۲). امکان حضور در محیط و امکان حرکت در وهله بعدی را مهیا کرده است (نصر و همکاران، ۱۳۹۶، ۱۸۹). در کنار نقش مفصل بینابین دروازه دارای عملکرد و کاربردهایی متفاوت و متعددی بوده است.

استحکامات از جمله دروازه‌ها با گذشت زمان در کالبدی معمارانه ظاهر شده است. اگرچه به دلایل ایجاد دسترسی و امنیتی در بارو و دیوارهای شهر یا قلعه‌ها قرار گرفته بود، اما نقشی فراتر از مدخل بین دو فضا داشته است. که با توجه به اجزاء و ویژگی‌های معماری دروازه‌ها مشخص می‌شود که تنها عامل تأثیرگذار دلایل امنیتی نبوده است. برای شناسایی این عوامل در پژوهش حاضر مشخصات و اجزاء معماری و نقش دروازه‌ها به‌طور کلی مورد بررسی قرار گرفته است. مشخصات و اجزاء معماری براساس این‌که تحت تأثیر کدام ویژگی ایجاد و ظاهر شده‌اند دسته‌بندی شده است. این ویژگی‌های معماری بدون پیش‌زمینه‌ای شکل نگرفته و هر کدام جزئی از یک کل منسجم است که نیازهای حاکم بر جامعه سبب ایجاد آن عوامل کلی شده است. کالبد معماری دروازه همراه با ویژگی و اجزاء پاسخ‌گویی به نیاز سکونتگاه، ساکنین و غریبه‌ها است. براساس نوع، ماهیت، کیفیت و ریشه هر ویژگی معماری در قالب عاملی درونی قرار داده

نظامی، سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و غیره پرداخته‌اند و «دروازه‌های قدیم در خاطره جمعی شهر معاصر ریشه‌یابی رشته‌های خاطره‌ای» (شعله، ۱۳۸۵) تنها ویژگی کاربردی، نمادی و معنایی دروازه در قالب نمونه موردی اشاره شده است. کتاب‌هایی که بدون ارائه دسته‌بندی یا جمع‌بندی از معماری دروازه‌ها به توصیف اجزاء معماری دروازه‌ها در قالب معرفی قلعه‌ها پرداخته‌اند، عبارتند از «قلاع و استحکامات دفاعی نظامی» (ملازاده و محمدی، ۱۳۸۵) توصیف قلاع براساس منطقه، «استحکامات دفاعی در ایران دوره اسلامی» (پازوکی طرودی، ۱۳۷۶) تفکیک قلاع به قبل و بعد از اسلام و «قلعه‌ها و استحکامات آذربایجان» (عمرانی و رحمت‌پور، ۱۳۸۷) که مختص یک منطقه بوده‌اند.

با توجه به نتایج و بررسی‌های پژوهش‌های پیشین، برخی ویژگی‌های معماری شناسایی و تعدادی از عوامل هم به‌عنوان نقش دروازه‌ها بررسی شده است. پژوهش حاضر به‌دنبال شناخت عوامل مؤثر بر معماری دروازه‌ها و نحوه تأثیر و نمود عوامل و ویژگی‌ها در اجزاء معماری دروازه‌های شهری است. تا در ادامه ماهیت و ریشه ویژگی و اجزاء معماری دروازه‌های شهری ایران شناسایی شود.

## مبانی نظری

• معماری و عوامل وابسته به آن در دروازه‌های شهری ورود و خروج به حصار شهر و استحکامات نظامی از طریق قرارگیری شکاف‌های کوچکی بر روی آن فراهم شده است، تا از انواع خطرات احتمالی واردشده از بیرون و ورود و خروج بیگانگان به سکونتگاه تحت کنترل قرار گرفته شود (Tutak, 2019, 31). دسترسی به یک فضای محصور یا احاطه‌شده نیازمند عنصری به منظور ارتباط بیرون و درون است. در عین حال این فضای محصور همراه با ورودی یک ساختار یکپارچه را تشکیل می‌داد و جدا از هم کاربردی نداشت. شکل‌گیری این حد فاصل بین درون و بیرون در ابتدا بدون ساختار سازه‌ای و معماری بود و با گذشت زمان همراه با سایر عناصر استحکامات شکل و مفاهیم معماری به خود گرفت. دروازه نقطه ورودی است که به یک فضای بسته و محدود با دیوار یا فضای باز محصور با دیوار و حصار دسترسی ایجاد می‌کند (شعله، ۱۳۸۵، ۱۹). و این دروازه در قلعه، دژ، باروهای شهر، کاخ و غیره قرار می‌گرفت و دو فضای شاخص را به هم ربط می‌داده است. با حضور در نقطه ابتدایی و اولیه هر فضا در ذهن عموم درکی از خصوصیات کلی، طریقه ورود و دیگر ویژگی‌های فضا حاصل می‌شود (پاکزاد، ۱۳۸۶، ۲). به توصیف بورا<sup>۴</sup> «دروازه به‌عنوان عنصر معماری معانی زیادی در خود جای داده است که موجودیت مادی خود را در کاربری معماری یافته است و به‌صورت نمادین با محتوای

بوده و دروازه هم برای ایجاد دسترسی و امنیت و کنترل ورود و خروج به آن شکل گرفته است. دو عامل دفاع و امنیت به طور واضح نقش تعیین کننده‌ای در طرح معماری دروازه‌ها داشته است (جدول ۳).

#### - عوامل کالبدی

این عوامل شامل عوامل محیطی و عوامل ساختاری دسته‌بندی شده است. عوامل محیطی شامل مکان قرارگیری و محیط جغرافیایی از عامل‌های مهمی که نقش تعیین کننده‌ای در کالبد معماری، شکل، فرم، پلان، اجزاء و غیره دروازه‌ها داشته است (جدول ۴).

ویژگی‌های عامل ساختاری از عوامل کالبدی دروازه کاملاً در کالبد و اجزاء معماری دروازه نقش و تأثیر داشته است (جدول ۵). با توجه به جدول این ساختار مرتبط با شهر، قلعه، مکان، عناصر و غیره بوده است. ساختار ویژگی‌های اجزاء دروازه هم در این مورد نقش داشت. به‌عنوان مثال ساختار در یا همان بازشو شامل (تعداد، مصالح، جهت باز شدن، سیستم باز شو، ابعاد و غیره) به‌عنوان اجزاء اصلی دروازه‌ها در کالبد معماری دروازه تأثیرگذار است.

#### بحث و یافته‌ها

از آنجایی که دروازه‌ها در طول تاریخ همواره در معرض بیش‌ترین تخریب و آسیب قرار گرفته بودند، بدون گذاشتن رد پای از بین رفته‌اند، و یا تنها نام، اطلاعات محدود و در برخی موارد هم اطلاعات قابل توجهی در اسناد تاریخی از خود برجای گذاشته‌اند. در این بین نمونه‌های دروازه‌های متعلق به دوران نزدیک تر پابرجا مانده‌اند و یا دروازه‌هایی با قدمت تاریخی با

شده است. این عوامل درونی هم متأثر و ریشه در عوامل کلی داشته‌اند، که سبب دستیابی به چهار عامل اصلی شده است. در تصویر ۱ دسته‌بندی این عوامل و ویژگی‌ها و تأثیر هر ویژگی بر مشخصات فضایی و اجزاء دروازه‌ها در قالب عوامل چهارگانه (الف) فرهنگی و اجتماعی، (ب) سیاسی و اقتصادی، (ج) عملکردی و کاربردی و (د) کالبدی مشخص شده است. این عوامل و ویژگی‌ها با چارچوب‌های متفاوت در نمونه‌های دروازه‌های ایران به کار گرفته شده است.

#### - عوامل فرهنگی و اجتماعی

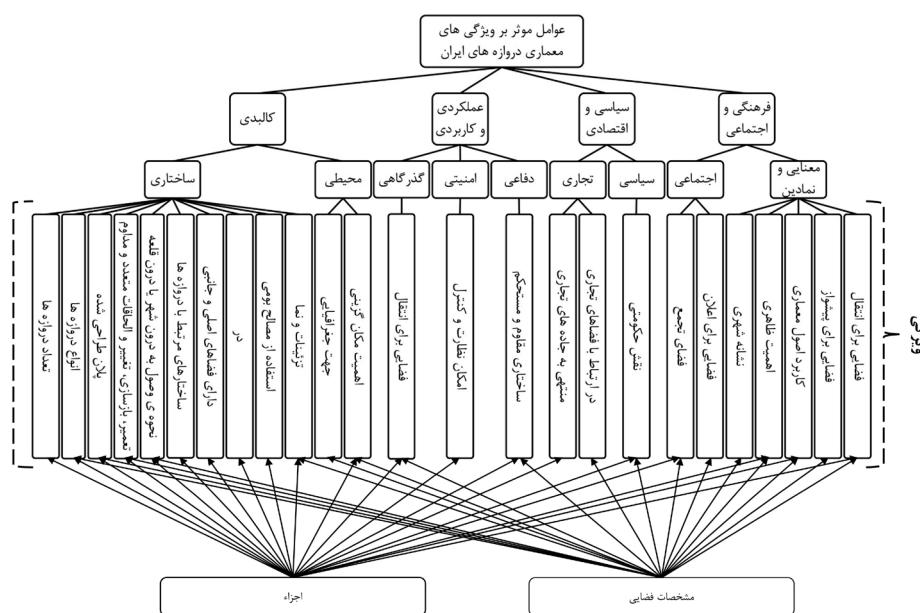
برخی ویژگی‌های معماری دروازه‌ها ریشه در فرهنگ، افکار و ارزش‌های جوامع حاکم داشته است. که این ویژگی‌ها به صورت مشخصات پنهان یا آشکارا (اجزاء) در کالبدی معمارانه ظاهر شده است. تأثیر آن با گذشت زمان در تاریخ حفظ شده است و به فضای ورودی معنا و مفهوم ماندگار بخشیده است (جدول ۱).

#### - عوامل سیاسی و اقتصادی

از آنجایی که دروازه‌ها نقش تنها ورودی به سکونتگاه را داشته‌اند و عنصری بینابین و ارتباطی بین درون و بیرون بوده‌اند به لحاظ سیاسی نقش مهمی در استحکامات داشته است. در گذشته برای حکومت‌ها تسلط و استفاده از جاده‌های تجاری اهمیت ویژه‌ای داشت. سرزمین ایران هم به لحاظ قرارگیری در مسیر کاروان‌های تجاری و ارتباط بین شرق و غرب جایگاه خاصی داشت. بدین سبب استحکامات و به ویژه دروازه‌ها نقش مهمی را در این خصوص ایفا کرده‌اند (جدول ۲).

#### - عوامل عملکردی و کاربردی

امنیت، حفاظت و دفاع دلیل و عامل شکل‌گیری استحکامات



تصویر ۱. عوامل مؤثر بر ویژگی‌های معماری دروازه‌های ایران. مأخذ: نگارندگان.



جدول ۱. عوامل فرهنگی و اجتماعی مؤثر بر ویژگی‌های معماری دروازه‌های ایران. مأخذ: نگارندگان.

عوامل	ویژگی	مشخصات فضایی و اجزاء مرتبط	تصاویر نمونه دروازه‌ها
معنایی و نمادین	فضایی برای انتقال	<p>- انتقال نمادین، جابه‌جایی و ارتباط فیزیکی بین دو فضا (حسینی، ۱۳۹۷، ۶۸). - حس انتقال بین فضایی - مفصلی دارای طیفی از زمان و سلسله‌مراتب (فریدونی، ۱۳۹۴، ۵۳). - ایجاد مفهومی ماندگار و پایدار در گذر از فضایی به فضای دیگر (شعله، ۱۳۸۵، ۲۰). - اهمیت نحوه انتقال بین حریم‌ها، بیرون و درون، رفتارها (سرعت، حرکت، مکث و انتخاب) (پاکزاد، ۱۳۸۶، ۸). بسط و تعریف فضای ورود شامل دهانه، فضای داخلی، راهرو، موانع حرکتی و دروازه‌های درونی (ورود-خروج).</p>	 <p>دروازه شمالی تخت سلیمان (تحلیل؛ نگارندگان، مأخذ: کیانی، ۱۳۶۵، ۲۰۰)</p>
		<p>- نماد و نشانه‌های از وصول و ورود به مقصد (فریدونی، ۱۳۹۴، ۱۱۹)، شاخص بودن از دور نمای شهر و نسبت به باروها - مکانی برای مراسم خوش آمدگویی و استقبال، احترام و پذیرش (رحیم‌زاده و اهری، ۱۳۹۹، ۸۸). - دروازه در دوره قاجار بیانگر سلسله‌مراتب، محرمیت و امنیت (تحت تأثیر فرهنگ و ارزش‌های معنوی و اجتماعی) (سپهیلی، محمودی زرنندی و صالحی، ۱۳۹۴، ۴۰). - (الف) مستقیم و - (ب) غیرمستقیم - برگرفته از سبک معماری سنتی. - ایجاد سلسله‌مراتب فضایی، حفظ محرمیت، تفکیک بیرون و درون (سپهیلی و همکاران، ۱۳۹۴، ۴۴). - چرخش‌هایی در مسیر ورودی و با استفاده از اجزای دالان، هشتی و غیره. - تغییر ریتم در آرایش عناصر کالبدی (پاکزاد، ۱۳۸۶، ۸).</p>	 <p>دروازه قرآن شیراز. مأخذ: خلیلیان، زنده و آل هاشمی، ۱۴۰۰، ۸۲</p>
کاربرد اصول معماری	اهمیت ظاهری	<p>- (الف) مستقیم و - (ب) غیرمستقیم - برگرفته از سبک معماری سنتی. - ایجاد سلسله‌مراتب فضایی، حفظ محرمیت، تفکیک بیرون و درون (سپهیلی و همکاران، ۱۳۹۴، ۴۴). - چرخش‌هایی در مسیر ورودی و با استفاده از اجزای دالان، هشتی و غیره. - تغییر ریتم در آرایش عناصر کالبدی (پاکزاد، ۱۳۸۶، ۸). - دروازه‌های دوره قاجار علاوه بر کارکرد اصلی جنبه‌های تزئینی و نمادی داشته‌اند، چون دروازه تهران، ارگ سمنان، درب‌های قزوین (ملازاده و محمدی، ۱۳۸۵، ۱۶). - دروازه نشان‌دهنده شخصیت و فرهنگ (اصول و ارزش‌های فرهنگی)، تمدن، ویژگی اهالی شهر، افکار و نظریات دوره شکل‌گیری (فریدونی، ۱۳۹۴، ۶۱؛ نصر و همکاران، ۱۳۹۶، ۱۸۸-۱۸۹؛ منجزی، ۱۳۹۴، ۱۴). - دروازه چهره شهر و دارای ظرفیت نمایشی از نظر کالبد و ظاهر بود (رحیم‌زاده و اهری، ۱۳۹۹، ۸۲). - اجزاء و مشخصات ظاهری باشکوه نشانه‌های از قدرت، عظمت و غیره حکومت حاکم. - استفاده از تزئینات به دلایل حفاظتی، نگهبانی، ترس، احترام و غیره (منجزی، ۱۳۹۴، ۱۵ و ۴۳).</p>	 <p>مسیر ورودی قلعه کنجانچم ایلام مأخذ: سپهیلی و همکاران، ۱۳۹۴، ۴۱</p>
		<p>- نشانه شهری برای جهت‌یابی و مکان‌یابی به منظور حفظ پیوستگی فضا (رحیم‌زاده و اهری، ۱۳۹۹، ۸۶؛ شعله، ۱۳۸۵، ۲۰) برای مکان‌های بیرون شهری و داخل شهری همنام با دروازه (در دروازه‌هایی به سمت جهات جغرافیایی، مکان‌های بزرگ‌مقیاس، مراکز سیاسی و تجاری مهم، محلات درون شهر). - همجواری کاربری‌های شاخص و مهم (مساجد، بازار، کاروانسرا، کاربری نظامی و غیره)، محلات همنام و غیره با دروازه‌ها. - مسیر و محورهای اصلی درون شهر منتهی به دروازه.</p>	 <p>دروازه ملل تخت جمشید. مأخذ: تقوی نژاد دیلمی، ۱۳۹۲، ۶۱</p>
فضایی برای اعلان	فضای تجمع	<p>- بازگویی اطلاعیه‌های عمومی از حکومت حاکم و سرزمین‌های اطراف و اخبار درون شهر به عموم با موضوعات هنجارهای اجتماعی، عدالت، سیاست و قدرت (رحیم‌زاده و اهری، ۱۳۹۹، ۸۵). - بازگویی اطلاعات عمومی از حکومت حاکم و سرزمین‌های اطراف و اخبار درون شهر به عموم با موضوعات هنجارهای اجتماعی، عدالت، سیاست و قدرت (رحیم‌زاده و اهری، ۱۳۹۹، ۸۵). - ایجاد تعاملات اجتماعی از طریق حضور، حرکت و مکث ساکنین شهر، مسافران و غیره. - نقش فعال در مراسم‌های ملی و دینی، محاکمه و معارفه بزرگان (فریدونی، ۱۳۹۴، ۵۶). - تجمع به دلایل نقش ورودی اصلی شهر، همجواری با جاده تجاری، ارتباط با کاربری‌های شاخص و مهم.</p>	 <p>شریان‌های اصلی درونی باستان و ارتباط برخی دروازه‌ها با بازار. مأخذ: کریمان، ۱۳۵۰، ۹۷.</p>
		<p>- احتمالاً تا حدودی این ویژگی در اکثر دروازه‌های استحکامات وجود داشته است.</p>	 <p>تصویری از دروازه‌های تبریز دوره قاجار توسط اوژن فلاندن. مأخذ: علیدوست، ۱۳۷۶، ۵۶.</p>

جدول ۲. عوامل سیاسی و اقتصادی مؤثر بر ویژگی‌های معماری دروازه‌های ایران. مأخذ: نگارندگان.

عوامل	ویژگی	مشخصات فضایی و اجزاء مرتبط	تصاویر نمونه دروازه‌ها
سیاسی	نقش حکومتی	<p>- ابلاغ اطلاعات بیرون شهر و استحکامات به مرکز حکومتی (فریدونی، ۱۳۹۴، ۱۱۹).</p> <p>- در دوره قاجار دروازه دارای عملکرد سیاسی و اجتماعی و برای ملاقات با والی به دروازه مراجعه می‌شد- دارای شاهنشین یا حاکم‌نشین (در بعضی موارد بالای ورودی، در طبقه دوم قرار داشت) (سهیلی و همکاران، ۱۳۹۴، ۳۹).</p> <p>- نشانه‌ای از قدرت و عظمت و غیره حکومت حاکم.</p> <p>- تحت تأثیر ارزش‌ها و ایدئولوژی‌های حکومت حاکم.</p> <p>- منحصرأمتعلق به عبور شاهان، خانواده سلطنتی و غیره.</p> <p>- تصرف استحکامات توسط حکومت‌ها، و نیاز به تعمیر و یا بازسازی دروازه‌ها مسبب تغییرات در کالبد معماری (سبک‌های متفاوت معماری هر حکومت).</p>	 <p>دروازه دوم، ورودی حاکم‌نشین ارگ بم. مأخذ: جودکی عزیز، موسوی حاجی و ابراهیمی، ۱۳۹۴، ۱۳۹.</p>  <p>دروازه ناتمام تخت جمشید، مسیر پیمایش بزرگ مردان دیگر اقوام شاهنشاهی. مأخذ: بهار و کسرائیان، ۱۳۷۷، ۸۴.</p>
تجاری	در ارتباط با فضاهای تجاری	<p>- توسعه بازار در حوالی دروازه‌ها در جهت تأمین نیازهای مسافران و مردم شهر (فریدونی، ۱۳۹۴، ۵۵ و ۱۳۱).</p> <p>- در ارتباط با کاربری‌های مرتبط با مراکز تجاری (کاروان‌سرا، حمام و غیره).</p>	 <p>دروازه چهل دختران قلعه ناین و ورودی بازار، اصفهان. مأخذ: سلطان‌زاده، ۱۳۷۴، ۱۶۳.</p>
تجاری	منتهی به جاده‌های تجاری	<p>- در شهرهایی که نقش گذرگاهی و مراکز اصلی در جاده‌های تجاری داشتند، دروازه در مسیر جاده‌های به سمت آن مکان‌ها قرار می‌گرفت.</p> <p>- امکان وصول عوارض گمرکی (ملازاده و محمدی، ۱۳۸۵، ۱۹).</p>	 <p>درب استانبول در باروی شهر تبریز (بازسازی شده) مأخذ: آرشینو نگارندگان، بهار ۱۴۰۲.</p>

حاضر دریافتیم که فرهنگ، اجتماع، سیاست، اقتصاد، عملکرد، کاربرد و کالبد با ویژگی و اجزاء معماری متقابلاً در حال تأثیرگذاری بودند. تمام این تغییر و تحولات در هر دوره و با توسعه و پیشرفت معماری در اشکال متفاوتی ظاهر می‌شده است. با توجه دقیق‌تر به عوامل اثرگذار بر معماری دروازه‌ها درمی‌یابیم که این اثرات نمی‌توانست تنها از سمت جامعه حاکم باشد، بلکه جوامع خارجی، حکومت‌های همسایه و حتی دشمنان به‌صورت همزمان نقش داشته است. با در نظر گرفتن یافته‌ها، نکات و نتایج به‌دست آمده را بدین صورت می‌توان ارائه کرد:

- همه این عوامل، ویژگی‌ها، مشخصات و اجزاء دروازه‌ها ارتباط متقابل و تنگاتنگی با یکدیگر داشته‌اند، به‌گونه‌ای که یک جزء یا مشخصه معماری هم‌زمان در نتیجه چند عامل و یا چند ویژگی شکل گرفته و کالبدی که در آن نمایان شده ترکیبی از چندین ویژگی معماری بوده است.

- بسیاری از اجزاء و مشخصات اصلی دروازه‌ها هم‌زمان علاوه بر این که تحت تأثیر عوامل دیگر بوده‌اند، در اولویت دو عامل دلیل ایجاد دروازه یعنی دفاعی و امنیتی رعایت شده است. به‌عنوان مثال برج‌های دفاعی طرفین و یا تکی دروازه‌ها

تعمیرات دوران مختلف به دوران معاصر رسیده‌اند. احتمالاً دروازه‌هایی هم ناشناخته باقی مانده و پژوهشی به شناخت یا معرفی آن نپرداخته است. با این وجود در رابطه با مطالب جمع‌آوری شده در جداول باید این موارد را در نظر داشت:

- به احتمال زیاد تمام ویژگی‌ها و اجزاء دروازه‌های تاریخی در اسناد ذکر نشده است.

- برخی ویژگی‌ها و اجزاء معماری دروازه‌ها در طول تاریخ بر اثر تخریب و آسیب‌هایی از بین رفته است.

- در تعمیرات متعدد ویژگی و اجزاء دروازه‌ها در معرض تغییرات قرار گرفته و الحاقاتی انجام یافته است.

دروازه‌ها با وجود این که در طول تاریخ با اهداف نظامی و امنیتی شکل گرفته بوده‌اند، ولیکن کالبد ساده آن به مرور تحت تأثیر عوامل بیرونی و درونی تغییر یافته است. تمام این عوامل به اتفاق هم در یک کالبد معماری نمود فیزیکی داشته‌اند. دروازه با داشتن چنین کالبدی متأثر از عوامل متعدد نقش مهمی در ساختار و ظاهر شهر و سکونتگاه و حتی در معرفی و بقای حکومت حاکم بر منطقه داشته است. ساکنین، غریبه‌ها، مسافران و غیره همواره با دروازه و عناصر مرتبط با آن در ارتباط بوده‌اند. در بررسی یافته‌های پژوهش

جدول ۳. عوامل عملکردی و کاربردی مؤثر بر ویژگی‌های معماری دروازه‌های ایران. مأخذ: نگارندگان.

عوامل	ویژگی	مشخصات فضایی و اجزاء مرتبط	تصاویر نمونه دروازه‌ها
دفاعی	ساختاری مقاوم و مستحکم	<p>- برای دفاع در برابر حملات و امنیت، حفاظت و جلوگیری از تهاجم ساختاری مستحکم داشت (حفیظ‌الهی، ۱۳۹۳).</p> <p>- در برخی نمونه‌ها برای نظارت بهتر بر ورود و خروج دهانه‌های عمیق تعبیه می‌شد (حاج یاسینی و ارجمند، ۱۳۹۱، ۱۱۳).</p> <p>- در فضای داخل درب، در داخل برج‌های طرفین، بالا دروازه و فضای پشت آن اتاق‌ها و فضایی برای نگهبانی که معمولاً همراه با روزنه‌هایی به بیرون قلعه داشتند (رحیمزاده و اهری، ۱۳۹۹، ۷۹؛ ملازاده و محمدی، ۱۳۸۵، ۱۷ و ۱۸).</p> <p>- دارای برج تکی یا دوتایی مستحکم دفاعی در طرفین دروازه (برای نگهبانی) و کنگره برای پناه مدافعان در بالای برج و دروازه (رحیمزاده و اهری، ۱۳۹۹، ۷۹) و مزغل‌هایی برای تیراندازی.</p> <p>- برج‌ها با فضای عملی حرکتی و محل استقرار بالای دروازه مناسب برای پاسداری و احاطه بر اطراف و سهولت تیراندازی محافظان (دارای روزنه‌های تیراندازی) (محمدی و خسروی، ۱۳۹۹، ۱۶۷؛ حاج یاسینی و ارجمند، ۱۳۹۱، ۱۱۳).</p> <p>- دارای خندق جلوی دروازه و بارو به همراه پل روی خندق (رحیمزاده و اهری، ۱۳۹۹، ۷۹) - پل متحرک یا ثابت.</p> <p>- جنس در دروازه‌ها چوبی بود اما برای حفاظت در برابر تخریب و حملات و آتش‌زدن توسط دشمن با روکشی از فلز پوشش داده می‌شد (عمرانی و رحمت‌پور، ۱۳۸۷، ۲۲؛ ملازاده و محمدی، ۱۳۸۵، ۱۷).</p> <p>- به نسبت اهمیت قلعه گذرگاه تنگ، باریک و طولانی با چند پیچ و علاوه بر آن دروازه‌هایی دیگری در فاصله بین دروازه اصلی و فضای داخل قلعه قرار می‌گرفت (پازوکی طرودی، ۱۳۷۶، ۱۶۳).</p>	 <p>خندق و پل روی خندق در مقابل دروازه دژ ایزدخواست اثر اوژن فلاندن، سال ۱۸۴۰ م. مأخذ: علیدوست، ۱۳۷۶، ۷۵.</p>  <p>برج‌های طرفین، مزغل و کنگره‌های دفاعی دروازه کشتوا نارنج قلعه میبد. مأخذ: اسفنجاری کناری، ۱۳۸۵، ۵۳.</p>
امنیتی	امکان نظارت و کنترل	<p>- امکان گذر و انسداد در مواقع اضطراری (رحیمزاده و اهری، ۱۳۹۹، ۷۹).</p> <p>- نظارت بر ارتباط، کنترل رفت‌وآمد (ورود و خروج) و ساعات باز و بسته و تأمین امنیت (منجری، ۱۳۹۴، ۱۴؛ ملازاده و محمدی، ۱۳۸۵، ۱۹).</p> <p>- باغروب آفتاب بسته و باطلوع آن باز می‌شد (پازوکی طرودی، ۱۳۷۶، ۱۲۸).</p> <p>- معمولاً در بهار دارای فضایی برای نگهبانی بودند (عمرانی و رحمت‌پور، ۱۳۸۷، ۲۱).</p> <p>- اتاق‌هایی برای نگهبانی در برج و فضای داخلی دروازه همراه با روزنه‌هایی برای کنترل ورود و خروج ساخته می‌شد.</p>	 <p>دروازه جنوبی قلعه بسطام همراه با تالار ستون دار اقامت نگهبان. مأخذ: پازوکی طرودی، ۱۳۷۶، ۱۷۹.</p>
گذرگاهی	فضایی برای انتقال	<p>- به لحاظ عملکرد و کاربرد ویژگی اصلی دروازه نقش گذرگاهی بودن آن است، که فضایی برای گذر ساکنین، کاروان‌ها، شاهان، اراپه‌ها، نظامیان و غیره.</p> <p>(به‌عنوان مثال دروازه گمرک تهران نام‌گذاری شده به دلیل عبور کاروان‌های تجاری، کنترل بار، محل گرفتن مالیات) (حاج یاسینی، ۱۳۹۰، ۱۵۰).</p> <p>- در برخی موارد به گذر خاصی اختصاص داده می‌شد (به‌عنوان مثال دروازه ماشین دودی باروهای تهران)</p>	 <p>دروازه گمرک، تهران. مأخذ: حاج یاسینی، ۱۳۹۰، ۱۵۰.</p>

نمونه دروازه‌ها محدودیت‌هایی که به وضوح در ویژگی‌های معماری هر دروازه‌ای به وجود می‌آید در این پژوهش شناسایی شدند. با توجه به تحلیل مشخصات و اجزاء دروازه‌ها به ویژگی‌هایی که در پژوهش‌های پیشین پرداخته نشده و یا برخی که کم‌تر مورد توجه قرار گرفته به دست آمده و بسط داده شد و ارتباط عوامل متعدد با تمام ویژگی‌های یافته‌شده معماری دروازه‌ها مشخص شدند.

### جمع‌بندی

ویژگی و اجزاء نمونه دروازه‌های شهری ایران هم شامل محدودیت‌های ذکر شده است. به دفعات اشاره شد که دروازه‌ها به دلایل دفاعی و امنیتی ساخته شده بودند. اما دروازه‌های شهری در طول تاریخ به لحاظ کالبد معماری به نسبت دروازه‌های استحکامات کوهستانی، روستایی،

متأثر از عامل دفاعی بوده، اما در تزئینات، مصالح، نحوه اجرا، ابعاد، فرم، مقیاس و غیره عوامل دیگر نقش داشته است. باید به گستردگی عوامل تأثیرگذار و ویژگی‌های معماری دروازه‌ها و عدم اشاره یا مستندشدن برخی از آن‌ها و از بین رفتن آن توجه داشت.

- برخی از ویژگی‌ها و اجزاء در اکثریت نمونه دروازه‌ها ظاهر و تکرار و توسعه یافته است و ماهیتی از جنس ویژگی اصلی و اجزاء اصلی در نمونه دروازه‌ها را داشته‌اند. البته در کالبد‌های متفاوت نمایان شده‌اند.

- برخی از عوامل هم در قالب ویژگی انحصاری و اجزاء انحصاری در نمونه دروازه‌ها تجلی یافته‌اند، که مختص به عوامل حاکم بر هر دروازه در کالبدی منحصر به فرد شکل گرفته است.

بدین ترتیب در طی مطالعات و تحلیل یافته‌ها و بررسی

جدول ۴. عوامل کالبدی-محیطی مؤثر بر ویژگی‌های معماری دروازه‌های ایران. مأخذ: نگارندگان.

تصاویر نمونه دروازه‌ها	مشخصات فضایی و اجزاء مرتبط	عوامل و ویژگی
	<p>- توجه به عوامل طبیعی مانند جهت وزش باد، تا عوارض ناشی از آن به سمت داخل قلعه و یا برج‌ها کاهش یابد (مقبلی قرایی، حاجلو و سقایی، ۱۳۹۶، ۱۴۷).</p> <p>- دروازه‌های شهرهای اسلامی دو گونه درونی و بیرونی داشتند؛ (محمدی و خسروی، ۱۳۹۹، ۱۶۰ و ۱۶۱)</p> <p>- (بر اساس موقعیت و مکان، کارکرد دروازه‌ها تفاوت داشت: ارتباطی-اجتماعی، اقتصادی-تجاری و امنیتی-دفاعی.</p> <p>- دروازه‌های ارگ، شارستان، ررض در قلعه‌های جلگه‌ای:</p> <p>- معمولاً درب ارگ به شارستان، شارستان به ررض، ررض به بیرون شهر بازمی‌شد و اگر ررض درون بارو و حصارهای شهر قرار می‌گرفت خارجی‌ترین بود در غیر آن صورت درب شارستان ارتباط بین شهر و بیرون بود).</p>	عوامل و ویژگی
	<p>- دروازه‌های محله‌ها در شهرهای اسلامی از نوع درونی بوده‌اند (محمدی و خسروی، ۱۳۹۹، ۱۵۸-۱۵۹)؛</p> <p>- (برخی محلات از کالبدهای مهم دفاعی و امنیتی در این شهرها مختص گروه خاصی با اشتراکات بودند و دارای دروازه با ساعات بازوبسته‌شدن براساس زمان عبادت بودند. این نوع محلات قرن ۴ هجری در شهرهایی مانند نیشابور، سیستان، سرخس، هرات و بلخ دیده می‌شوند.</p> <p>- درب‌های درونی کارکرد امنیتی داشتند).</p> <p>- دیوار و دروازه‌ها مختص هر محله تدافع و امنیت، کنترل و نظارت این محلات را افزایش می‌داد (سلطان‌زاده، ۱۳۸۵، ۱۴۵).</p>	عوامل و ویژگی
	<p>- از لحاظ مکان نوعی از درب‌هایی بین مرزها، تنگه، گذرگاه‌ها برای اتصال مناطق مختلف به هم دیگر ساخته می‌شدند و کنار و یا پیرامون این دروازه‌ها پادگان و قلعه‌هایی برای تأمین امنیت درب قرار داشت. در دوره هخامنشی این نوع درب‌ها آهنین بودند (پازوکی طرودی، ۱۳۷۶، ۱۲۴ و ۱۶۹).</p> <p>- نمونه دروازه مهم؛ دروازه خزر که گذرگاهی بین ماد و پارت بود (ملازاده و محمدی، ۱۳۸۵، ۲۰) و دروازه ارغون‌شاه کلات نادری خراسان (پازوکی طرودی، ۱۳۷۶، ۱۲۷).</p> <p>- دروازه‌های بیرونی نوعی از درب‌هایی که در ورودی بین حصار و باروی شهرها و روستاها ساخته می‌شد (همان).</p>	عوامل و ویژگی
<p>دروازه‌های تبریز در ارتباط با نقش تجاری شهر (بازار) و شریان‌های اصلی شهر. مأخذ: سلطان‌زاده، ۱۳۸۹، ۶۹.</p>	<p>- دروازه‌ها دارای دسترسی مناسب از نقاط مختلف شهر و از جهات جغرافیایی، طلوع و غروب خورشید پیروی می‌کردند (رحیم‌زاده و اهری، ۱۳۹۹، ۸۱).</p> <p>- در ارتباط با شریان‌های اصلی در درون شهر.</p> <p>- پیروی از باوری دینی، جهان‌بینی، مفاهیم فلسفی و غیره در مکان‌یابی (فریدونی، ۱۳۹۴، ۱۳۱).</p> <p>- در امتداد و راستای جاده‌های تجاری و مهم ارتباطی به دلیل نقش تجاری شهر (ملازاده و محمدی، ۱۳۸۵، ۱۹) و یا به سمت مسیر دسترسی به شهرهای مهم.</p> <p>- به منظور امنیت بیش‌تر در قلعه‌های کوهستانی بیرون برج و بارو برای مسدودکردن در مسیر و راه پرپیچ‌وخم صخره هم دروازه می‌ساختند و دروازه اصلی پشت‌تر و در ارتفاع بالا ساخته می‌شد (پازوکی طرودی، ۱۳۷۶، ۱۶۲).</p>	عوامل و ویژگی
	<p>- در قلعه کوهستانی به‌طور معمول در انتهای باریکه راه منتهی به قلعه قرار داشت. در قلعه‌های جلگه‌ای محل درب در ضلع اصلی حصار اغلب به سمت جاده ارتباطی بود (ملازاده و محمدی، ۱۳۸۵، ۱۷-۱۸).</p> <p>- تفاوت‌های ظاهری، ساختاری و سازه‌ای دروازه‌های یک شهر یا قلعه به سبب مکان‌گزینی (به لحاظ سبک معماری مشترک بودند، اما تفاوت‌هایی در نحوه ارائه آن سبک مشاهده می‌شود).</p>	عوامل و ویژگی
	<p>- دروازه‌های تهران قلعه شهر قزوین مأخذ: کیانی، ۱۳۶۵، ۳۳۳.</p>	عوامل و ویژگی
	<p>- برای سهولت در رفت‌وآمد، دسترسی سریع به جهات جغرافیایی شهر به ویژه در شهرهای بزرگ و پرفت‌وآمد، در سه یا چهار جهت شهر درب‌ها قرار می‌گرفتند (محمدی و خسروی، ۱۳۹۹، ۱۶۲).</p> <p>- دروازه‌های شهرهای ایران پیش از اسلام تحت تأثیر اعتقادات مذهبی و عقیدتی در چهار جهت جغرافیایی قرار داشت، که نمایانگر «آب، آتش، خاک و باد» بوده است (Nikaein, 2019, 49).</p> <p>- توجه به عوامل طبیعی مانند جهت وزش باد تا عوارض ناشی از آن به سمت داخل قلعه و یا برج‌ها کاهش یابد (مقبلی قرایی و همکاران، ۱۳۹۶، ۱۴۷).</p>	عوامل و ویژگی
<p>دروازه شمالی قلعه کوهستانی استوناوند، سمنان. مأخذ: پازوکی طرودی، ۱۳۷۶، ۱۹۱.</p>		عوامل و ویژگی

اهمیت مکان‌گزینی

محیطی

تأثیرات



جدول ۵. عوامل کالبدی-ساختاری مؤثر بر ویژگی‌های معماری دروازه‌های ایران. مأخذ: نگارندگان.

عوامل	ویژگی	مشخصات فضایی و اجزاء مرتبط	تصاویر نمونه دروازه‌ها
تزیینات و نما	تزیینات و نما	<p>- بنایی شاخص و مستقل (پاکزاد، ۱۳۸۶، ۲).</p> <p>- در قلعه‌های کوهستانی که درب‌ها نقش دفاعی مهمی در ساختار قلعه داشتند، در ساخت کالبد معماری آن اهمیت تناسب سنگین و استحکام ساختاری بیش‌تر از تزیینات و غیره بود (محمدی و خسروی، ۱۳۹۹، ۱۶۷).</p> <p>- دارای دروازه نوشته یا کتیبه (معرفی شهر یا مشخصات ساخت).</p> <p>- معمولاً دروازه‌ها پوششی از طاق و درب چوبی و مستحکم داشتند (ملازاده و محمدی، ۱۳۸۵، ۱۷).</p> <p>- عناصری مانند کنگره و روزنه‌ها در برج و بارو علاوه بر کاربرد نظامی و دفاعی، نمایی زیبا به ظاهر قلعه می‌بخشید (همان، ۱۸).</p> <p>- استفاده از تزیینات به دلایل حفاظتی، نگهداری، احترام و ترس.</p> <p>- معمولاً دروازه‌های شهری یک دهانه داشتند، ولی از دوره قاجار علاوه بر دهانه اصلی، دو دهانه فرعی در طرفین اصلی به‌شیوه هنرمندانه و با تزیینات کاشی‌کاری و آجرکاری ساخته شده بودند (همان، ۱۹).</p> <p>- در دوره قاجار دروازه دارای تزیینات بیش‌تری نسبت به فضاهای دیگر قلعه‌ها بود (سپیلی و همکاران، ۱۳۹۴، ۳۹).</p> <p>- جزو فضاهای مهم شهری (ملازاده و محمدی، ۱۳۸۵، ۱۹).</p>	 <p>دروازه شمیران، تهران دوره قاجار. مأخذ: حاج باسینت، ۱۳۹۰، ۱۳۲.</p>  <p>دروازه شمالی ارگ سمنان مأخذ: ملازاده و محمدی، ۱۳۸۵، ۳۳۳.</p>
		<p>- مصالح در دسترس منطقه (سنگ، گل، خشت، آجر و غیره) (رحیم‌زاده و اهری، ۱۳۹۹، ۸۰) با توجه به محیط جغرافیایی و شرایط اقلیمی.</p> <p>- از مصالحی که در بناهای دیگر استفاده شده است (همان).</p>	 <p>دروازه قلعه شهید، کرمان مأخذ: مقبلی قرایی و همکاران، ۱۳۹۶، ۱۳۵.</p>
ساختاری	در (بارشوی)	<p>- الف در عمودی یا در متحرک: (در ریض قلعه‌های دشتی یا جلگه‌ای)</p> <p>- در قلعه‌های خندق‌دار برای عبور از آن و دسترسی به دروازه پل ثابت یا متحرک ساخته می‌شد، که در گذشته به پل متحرک و چوبی تخته پل گفته می‌شد (ملازاده و محمدی، ۱۳۸۵، ۱۸).</p> <p>- درب بر روی خندق جلوی درب پایین می‌آمد، و علاوه بر عملکرد دروازه‌بودن، از طریق طناب و قرقره به‌عنوان پل هم عمل می‌کردند. دروازه اصلی که قطور، عظیم و سنگین می‌شد در پشت این درب قرار می‌گرفت (پازوکی طرودی، ۱۳۷۶، ۲۲۷).</p> <p>- در متحرک دروازه به‌جای پل استفاده می‌شده است، قطعه بزرگ و یک تکه درب با دو زنجیر از سوراخ‌های بالا و دو طرف درب بیرون می‌آمد و در هنگام خطر برج‌چیده و دروازه را مسدود می‌کرد (ملازاده و محمدی، ۱۳۸۵، ۱۸).</p>	 <p>درب اصلی قلعه سریزد و سیستم درب متحرک در بخش بالای دهانه ورودی، مأخذ: پازوکی طرودی، ۱۳۷۶، ۲۴۵.</p>
		<p>در افقی (دهانه ورودی اکثر نمونه دروازه‌ها این نوع در بود).</p> <p>- جنس در چوبی بود، اما برا حفاظت در برابر تخریب، حملات و آتش‌زدن توسط دشمن با روکشی از فلز پوشش می‌دادند (عمرانی و رحمت‌پور، ۱۳۸۷، ۲۲؛ ملازاده و محمدی، ۱۳۸۵، ۱۷؛ پازوکی طرودی، ۱۳۷۶، ۲۲۷).</p> <p>- انواعی از درهای فلزی و سنگی نیز در قلعه‌های کوهستانی وجود داشت (ملازاده و محمدی، ۱۳۸۵، ۱۷).</p> <p>- دروازه‌ها دارای درهای یک لتی یا دو لتی بودند (همان، ۱۹).</p>	 <p>محل قرقره در بخش بالایی دروازه قلعه سریزد مأخذ: همان.</p>
دارای فضاهای جانبی اصلی	دارای فضاهای جانبی اصلی	<p>- با توجه به کاربرد و عملکرد دروازه دارای فضاهای ثابت و متغییری بودند.</p> <p>- اتاق نگهداری، فضای داخلی، پلکان، راهرو، درگاه، سکو، اتاق و غیره.</p> <p>- در دوره قاجار: پیش‌تاق، سکو، هشتی، درگاه، در، سردر و دالان.</p>	<p>با توجه به پلان، طبقات، محل مزغ‌ها، روزنه‌ها در بدنه دروازه و برج‌ها و غیره در نمونه‌ها به وضوح قابل مشاهده است.</p>

عوامل	ویژگی	مشخصات فضایی و اجزاء مرتبط	تصاویر نمونه دروازه‌ها
	ساختارهای مرتبط با دروازه‌ها	<p>- براساس نمونه دروازه‌ها و مشخصات کلی دروازه‌ها، ساختارهایی در بیش تر موارد به دلایل دفاعی و امنیتی همراه با دروازه ساخته می‌شد، شامل؛ بارو / برج / مناره / خندق (پل روی خندق). - از بین این ساختارها، بارو یا حصار دلیل وجود دروازه به‌منظور دسترسی بود.</p>	 <p>دروازه قلعه نهبوند توسط اوژن فلاندن، اواسط قرن ۱۹ م. مأخذ: علیدوست، ۱۳۷۶، ۸۴.</p>
	نحوه وصول به درون شهر یا درون قلعه	<p>- مسیر دسترسی و ورودی مستقیم-غیرمستقیم متأثر از عملکرد، کاربرد، نقش، اهمیت، نوع و غیره (اهمیت مسیری که پیموده می‌شد تا به درون استحکامات وارد شد). - تعیین‌کننده محور و شبکه ارتباطی در ساختار شهری. - اهمیت خوانایی، دعوت‌کنندگی، استفاده از نفوذپذیری؛ نحوه ارتباط و تبدیل بیرون و درون (منجری، ۱۳۹۴، ۱۴؛ پاکزاد، ۱۳۸۶، ۸).</p>	 <p>ورودی قلعه سریزد. مأخذ: ملازاده و محمدی، ۱۳۸۵، ۳۹۰.</p>
ساختاری	تعمیر، بازسازی، تغییر و الحاقات متعدد و مداوم	<p>- دروازه‌ها به نسبت استحکامات دیگر در معرض بیش‌ترین آسیب و تعمیر بوده‌اند. بدین دلیل که در هنگام حمله و تصرف یک حکومت به استحکامات تصرف دروازه بسیار مهم بود، زیرا به‌منزله تصرف کل مجموعه بوده است. - متأثر از گذشت زمان، تغییر دوره‌های تاریخی، تغییر حکومت، توسعه و پیشرفت تکنیک‌های دفاعی، توسعه معماری نظامی، توسعه فرهنگ، توسعه تمدن و غیره. به‌عنوان مثال تفاوت دروازه قرآن شیراز در دوره عضدالدوله دیلمی قرن ۱۷ م (تصویر بالایی) و دوره پهلوی دوم (تصویر پایینی).</p>	 <p>دروازه قرآن شیراز. مأخذ: خلیلیان و همکاران، ۱۴۰۰، ۸۵ و ۸۲.</p>
	پلان طراحی شده	<p>- با توجه به نمونه‌ها اهمیت دفاع، کاربرد، عملکرد و غیره، دروازه‌ها در بیش‌تر موارد به‌ویژه دروازه‌های شهری نیازمند به پلان طراحی شده بود. - با طراحی پلان محل نگهداری، ابعاد و اندازه دهانه، برج‌ها، فضای داخلی دروازه، ارتباط با برج‌ها و باروها، مسیر دسترسی و غیره مشخص شده است.</p>	 <p>دروازه دوم ارگ بم. مأخذ: جودکی عزیززی و همکاران، ۱۳۹۴، ۱۴۰.</p>
	انواع دروازه‌ها	<p>به لحاظ اهمیت دروازه‌ها شامل اصلی، ثانویه و فرعی. - درب‌های شهری یا بیرونی به لحاظ عملکرد اصلی، فرعی و حکومتی بودند، که عموماً کالبد درب‌های اصلی در شهرهای مهم و کلان با طرحی معمارانه ساخته می‌شده‌اند (فریدونی، ۱۳۹۴، ۱۳۲). - دری با ابعاد کوچک به نام در شب وسط دروازه اصلی برای ورود و خروج افراد خاص قرار می‌گرفت (پازوکی طرودی، ۱۳۷۶، ۲۲۷). - معمولاً دروازه فرعی و یک راه مخفی برای استفاده در مواقع ضروری در قلعه‌های کوهستانی وجود داشتند. و یا این درب‌ها به صحرا یا کوه به‌عنوان راه نجات یا فرار باز می‌شد (ملازاده و محمدی، ۱۳۸۵، ۱۷؛ محمدی و خسروی، ۱۳۹۹، ۱۶۲).</p>	<p>دروازه‌های فرعی قلعه نایین به منظور سهولت در دسترسی به بیرون شهر عموماً بدون طراحی و عناصر دفاعی ساخته شده بودند مأخذ: سلطان‌زاده، ۱۳۷۴، ۱۶۰.</p>
	تعداد دروازه‌ها در بارو یا حصار	<p>- توجه به وسعت و جمعیت داخل شهر، وسعت جغرافیایی و غیره (پازوکی طرودی، ۱۳۷۶، ۱۲۸؛ محمدی و خسروی، ۱۳۹۹، ۱۶۱) در ارتباط با امنیت شهر. - زمانی که تعداد دروازه کم بود؛ راه ارتباط به بیرون از شهر محدود / سهولت نظارت در هنگام درگیری و تصرف شهر / سهولت نگهداری در مواقع اضطراری. زمانی که تعداد درب‌ها زیاد بود؛ نیرو مهاجمان برای کنترل تمام درب‌ها تقسیم و عمل محاصره سخت می‌شد (همان). - شهرهای ایران پیش از اسلام تحت تأثیر اعتقادات مذهبی و عقیدتی عموماً چهار دروازه داشت (Nikaiein, 2019, 48-49).</p>	 <p>دروازه شمیران دولت دروازه قزوین دولاب عبدالعظیم</p> <p>دروازه‌های باروی شهر و ارگ حکومتی تهران دوره زندگی مأخذ: پاکزاد، ۱۳۸۶، ۴۶۵.</p>
		<p>- در قلعه‌های جلگه‌ای شامل ارگ حکومتی و شارسنان، برج و بارو اصلی، خندق و ریض، دروازه‌ای در ارگ برای ارتباط با داخل قلعه و دربی هم برای ارتباط با خارج بارو قلعه داشت (ملازاده و محمدی، ۱۳۸۵، ۱۹). - ارگ دروازه کم‌تری به دلیل امنیت بیش‌تر، وسعت کوچک و جمعیت کم داشته است، ریض به خاطر دلیل عکس آن دروازه بیش‌تری داشت (محمدی و خسروی، ۱۳۹۹، ۱۶۱).</p>	

دستی و جنگلی شاخص، متمایز و باشکوه‌تر بوده‌اند، به دلیل این‌که شهرها به‌عنوان مرکز سیاسی و حکومتی (پایتخت) یا اهمیت تجاری، جغرافیایی، نظامی، فرهنگی و غیره به نسبت مکان‌های دیگر حائز اهمیت بودند. بدین ترتیب و با توجه به یافته‌ها تمام عوامل فرهنگی و اجتماعی، سیاسی و اقتصادی، عملکردی و کاربردی و کالبدی بر شکل‌گیری دروازه‌های استحکامات شهری ایران و کالبد معماری دروازه‌ها در راستای هم و در ترکیب با هم تأثیرگذار بوده است. درحالی‌که در دروازه‌ها مکان‌هایی به جزء شهرها این عوامل به یک اندازه مؤثر نبود و در اولویت نقش و عامل دفاعی و امنیتی مدنظر بوده است.

در رابطه با چگونگی اثرگذاری این عوامل بر کالبد معماری دروازه‌های ایران، تنوع و تفاوت در این ویژگی و اجزاء نشان می‌دهد، چگونه کالبد معماری دروازه‌ها تحت تأثیر عوامل یکسان در شکل‌های متفاوتی تجلی یافته‌اند. با وجود ویژگی و اجزاء معماری مشابه هم نوع و نحوه به‌کارگیری متفاوتی داشته است. تمام این مشخصات معماری دلیل تفاوت دروازه‌های یک شهر و یا دیگر شهرها با یکدیگر بوده است. درحالی‌که در کل دروازه‌ها ساختار متعلق به معماری یک سرزمین را معرفی می‌کرده است. همان‌گونه که در محدودیت‌ها و پیش‌تر ذکر شد، این عوامل در راستا و ترکیب با همدیگر نمایان شده است. به‌عنوان مثال در ویژگی‌های زیرمجموعه عامل ساختاری، عامل عملکردی و کاربردی سبب بر خورداری اجزاء معماری از استحکام کافی با توجه به نوع گذر (گذر اهالی، شاهان، نظامیان و غیره) شده است و درحالی‌که عامل سیاسی و تجاری بر کالبد، ساختار، سبک معماری دروازه تأثیر گذاشته است. و عامل فرهنگی و اجتماعی هم معرف مشخصات معماری یک حکومت است. دروازه به‌عنوان جزئی از ساختار یک شهر اطلاعات حائز اهمیتی از تاریخ، هویت و فرهنگ شهر و یک سرزمین در دوره‌های مشخص را هویدا می‌سازد. اما باید چیرگی نتایج ذکرشده در کالبد معماری دروازه‌ها برای مطالعات بعدی چه در قالب شناخت و بررسی نمونه دروازه و چه تأثیر و نقش دروازه در موضوعات متفاوت در نظر گرفته شود.

## پی‌نوشت‌ها

۱. Tutak / ۲. Bora / ۳. Parlak

## فهرست منابع

- اسفنجاری کناری، عیسی. (۱۳۸۵). میبید شهری که هست، مجموعه پژوهش‌های تاریخ معماری و شهرسازی. تهران: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری، پایگاه پژوهشی میراث فرهنگی شهر تاریخی میبید.
- برسم، معصومه و فاریابی، یوسف. (۱۳۹۸). مطالعه تطبیقی استحکامات دفاعی و امنیتی ارگ راین و بم در استان کرمان. *مطالعات*

- باستان‌شناسی پارسه، ۳ (۷)، ۱۱۵-۱۳۵.
- بهار، مهرداد و کسرائیان، نصرالله. (۱۳۷۷). تخت جمشید. تهران: پیک کتاب سبا.
- پازوکی طرودی، ناصر. (۱۳۷۶). *استحکامات دفاعی در ایران دوره اسلامی*. تهران: انتشارات سازمان میراث فرهنگی کشور (پژوهشگاه).
- پاکزاد، جهان‌شاه. (۱۳۸۶). *راهنمای طراحی فضاهای شهری در ایران*. تهران: انتشارات شهیدی.
- تقوی‌نژاد دیلمی، محمدرضا. (۱۳۹۲). معماری، شهرسازی و شهرنشینی ایران در گذر زمان. تهران: انتشارات یساولی.
- جودکی عزیزی، اسداله؛ موسوی حاجی، سید رسول و ابراهیمی، افشین. (۱۳۹۴). پژوهشی در مکان‌یابی دروازه دوم یا ورودی حاکم‌نشین در مجموعه تاریخی ارگ بم. *صفه*، ۲۵ (۴)، ۱۳۳-۱۴۸.
- حاج یاسینی، هاله. (۱۳۹۰). *تبیین الگوی شکلی دروازه‌های حصار شهر تهران در دوره قاجار* (پایان‌نامه منتشرنشده کارشناسی ارشد). دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران.
- حاج یاسینی، هاله و ارجمند، محمود. (۱۳۹۱). دروازه‌های تهران در حصار تهماسبی. *معماری و شهرسازی*، ۵ (۹)، ۱۰۵-۱۲۹.
- حسینی، مریم. (۱۳۹۷). *بررسی باستان‌شناختی دروازه‌های آغاز هخامنشی با اتکاء به تل آجری* (پایان‌نامه منتشرنشده کارشناسی ارشد). دانشگاه شیراز، فارس، ایران.
- حفیظ‌الهی، زهرا. (۱۳۹۳). *بررسی ویژگی و کارکرد قلعه‌های دوران صفوی* (پایان‌نامه منتشرنشده کارشناسی ارشد). دانشگاه اراک، مرکزی، ایران.
- خلیلیان، سیمیا؛ زندیه، مهدی و آل هاشمی، آیدا. (۱۴۰۰). در جست‌وجوی ورودی شیراز، بررسی تغییرات منظر ورودی شهر شیراز- دروازه قرآن- از پیش از قاجار تا امروز. *منظر*، ۱۳ (۵۷)، ۷۸-۸۹.
- رحیم‌زاده، پریسا و اهری، زهرا. (۱۳۹۹). دروازه در شهرهای سده‌های نخست اسلامی ایران. *مطالعات معماری ایران*، ۹ (۱۷)، ۷۷-۹۶.
- سلطان‌زاده، حسین. (۱۳۷۴). *نائین، شهر هزاره‌های تاریخی*. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- سلطان‌زاده، حسین. (۱۳۸۵). *فضاهای شهری در بافت تاریخی ایران*. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- سلطان‌زاده، حسین. (۱۳۸۹). *تبریز، خشتی استوار در معماری ایران*. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- سهیلی، جمال‌الدین؛ محمودی زندی، مهناز و صالحی، زینب. (۱۳۹۴). *الگوهای طراحی معماری قلعه‌های استان ایلام در دوره قاجار* با تأکید بر الگوهای رفتاری. *مطالعات شهر ایرانی اسلامی*، ۶ (۲۱)، ۳۱-۴۵.
- شعله، مهسا. (۱۳۸۵). *دروازه‌های قدیم در خاطره جمعی شهر معاصر* ریشه‌یابی رشته‌های خاطره‌ای. *هنرهای زیبا*، ۲۷ (۲۷)، ۱۷-۲۶.
- علیدوست، محمد. (۱۳۷۶). *معماری ایرانی از نگاه تصویر*. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد، سازمان چاپ و انتشارات.
- عمرانی، بهروز و رحمت‌پور، محمد. (۱۳۸۷). *قلعه‌ها و استحکامات آذربایجان*. تهران: سازمان میراث فرهنگی و صنایع دستی و گردشگری استان آذربایجان شرقی.
- فریدونی، حسن. (۱۳۹۴). *تأثیر احداث دروازه ورودی شهر بر تقویت حس مکان در (ورودی جنوب شهر تهران از آزادراه قم-تهران)* (پایان‌نامه منتشرنشده کارشناسی ارشد). دانشگاه آزاد تهران، تهران،

ایران.

- منتشر نشده کارشناسی ارشد). دانشگاه آزاد مرودشت، فارس، ایران.
- نصر، طاهره؛ مصلی‌نژاد، علی و امیری، عبدالرسول. (۱۳۹۶). بررسی تأثیر نشانه‌های شهری بر ارتقای هویت اجتماعی جوانان (مطالعه موردی: ورودی شمالی شهر شیراز- دروازه قرآن). پژوهش و برنامه‌ریزی شهری، ۸ (۳۱)، ۱۸۷-۲۰۶.
  - Bora, A. (2010). *Bizans Mimarisinde ve Görsel Sanatlarında Kapılar*. Unpublished Master's thesis. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Univ.
  - Keeley, L. H., Fontana, M. & Quick, R. (2007). Baffles and Bastions: The Universal Features of Fortifications. *Journal of Archaeological Research*, 15 (1), 55-95.
  - Nikaein, G. (2019). *Tarihi Ticaret Yollarının Kent Ticaret Merkezine Etkileri*, İpek yolu Örneği (Bursa ve Tebriz Kentleri). Unpublished Master's thesis. Gazi Univ.
  - Parlak, S. (2010). *Osmanlı Öncesi Anadolu Kalelerinde Kapılar*. Unpublished Master's thesis. Istanbul Univ.
  - Tutak, G. (2019). *İlk Tunç Çağı Batı Anadolu Sur Kapıları*. Unpublished Master's thesis. Bilecik Şeyh Edebali Univ & Anadolu Univ.

- کریمان، حسین. (۱۳۵۰). *برخی از آثار بازمانده از ری قدیم*. تهران: انتشارات دانشگاه ملی ایران.
- کیانی، محمدیوسف. (۱۳۶۵). *نظری اجمالی به شهرنشینی و شهرسازی در ایران*. تهران: ارشاد اسلامی.
- محمدی، مریم و خسروی، ابراهیم. (۱۳۹۹). بررسی ساختار و نقش امنیتی استحکامات دفاعی شهرهای خراسان و ماوراءالنهر در طول قرون اولیه تا دوره میانه. *فصلنامه علمی مطالعات تاریخ انتظامی*، ۷ (۲۵)، ۱۵۵-۱۷۴.
- مقبلی قرایی، فریده؛ حاجلو، سعیدامیر و سقایی، سارا. (۱۳۹۶). مطالعه و تحلیل باستان‌شناختی استحکامات نظامی دفاعی دوران اسلامی در دشت نرماشیر کرمان. *مطالعات تاریخ فرهنگی (پژوهشنامه انجمن ایرانی تاریخ)*، ۹ (۳۴)، ۱۲۵-۱۵۵.
- ملازاده، کاظم و محمدی، مریم. (۱۳۸۵). *قلاع و استحکامات نظامی (دایرةالمعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی / ج. ۶)*. تهران: انتشارات سوره مهر.
- منجری، حمیدرضا. (۱۳۹۴). *مقایسه و تحلیل بر نقش دروازه‌های ورودی کاخ‌های هخامنشی با تأکید بر تخت جمشید (پایان‌نامه)*

**COPYRIGHTS**

Copyright for this article is retained by the author(s), with publication rights granted to the Bagh-e Nazar Journal. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).



نحوه ارجاع به این مقاله:  
جوادیور، آیلار؛ نژادابراهیمی، احد و بیٹی، حامد. (۱۴۰۲). معماری دروازه در استحکامات دفاعی برج و باروی شهرهای ایران. *باغ نظر*، ۲۰ (۱۲۸)، ۲۷-۳۸.

DOI:10.22034/BAGH.2023.408292.5427  
URL:[https://www.bagh-sj.com/article\\_182104.html](https://www.bagh-sj.com/article_182104.html)

